

Немања Цвитковац

Богомилска јерес у средњовековној Србији*

Када бисмо морали да дамо неке најопштије одлике богомилске јереси и њених поштовалаца, то би изгледало овако: богомили су религијска, дуалистичка секта која у свом исповедању прати две основне оријентације: апсолутни и умерени дуализам. Настала је као аутохтони покрет на територији данашње Бугарске у X веку, а основне карактеристике учења које је поставио њен оснивач биле су: дуалистички поглед на свет, односно, постојање доброг и лошег бога, одбацивање Старог завета, цркве као такве и њених сакрамената, непоштовање култа икона, светаца и других реликвија и аскетски начин живота, претпостављен сваком искушењу.

О самом пореклу богомилства, ставови су подељени, док ни извори не говоре ништа конкретно. Сагласност постоји кад су главне компоненте које чине ову филозофију у питању, а то су: теолошки дуализам*, верски мистицизам и непријатељски став према цркви. Поред свега овога, нема сумње да и хришћанство постоји као једна од интегративних компоненти.

До скоро су у науци постојала два преовађујућа погледа, односно, две хипотезе које су различито гледале на порекло богомилства. Прва је претпостављала да је балкански дуализам аутохтона појава међу Јужним Словенима, чије корене треба тражити у старословенској вери. Одређени број историчара је прихватио ову тезу.¹ Међутим, данас је провлађујуће мишљење да његово порекло треба тражити у старијим дуалистичким јересима, на првом месту у павликијанству и месалијанству, чији је развојни пут био поплочан гностичким и манихејским наслеђем.²

* Представљени текст је део мастер-рада под називом: „Дуалистичка јерес у Европи од X до XV века“.

* Дуализам претпоставља духовно наспрам материјалног, видљиво наспрам невидљивог, вечно наспрам пролазног, Правог бога наспрам Сатане.

¹ Д. Драгојловић, *Богомилство*, 129.

² Franjo Rački, *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost: Bogomili i Patareni*, Београд, 1931, 353: „Ovde bude dovoljno primjetiti, da je njegov (Богомилов – прим. аут.) sustav samo ogranak onoga stabla komu je deblo gnostičko-manihejski dualizam istočni. Ovo je deblo tečajem vremena (...) izbacilo različite ogranke (...). Ovi ogranci imaju u bitnosti jedno vjerovanje, jednu nauku, jedno bogoštovlje, jedno uređenje.“; S. Ransiman, *Maniheizam*, 89-94, 169; Месалијанске обичаје у богомилској пракси препознају Јефтимије Зигабен и Ана Комнина. Обзиром да су обоје учени теолози, немамо разлога да сумњамо у њихово мишљење. А. Комнина (*The Alexiad*, 291.) не сумња да је богомилство произашло управо из ове две јереси: "For two very evil and worthless doctrines which had been known in former times, now coalesced; the impiety, as it might be called, of the Manicheans, which we also call the Paulician heresy, and the shamelessness of the Massalians. This was the doctrine of the Bogomils compounded of the Massalians and the Manichans."; D. Obolenski, *Bogumili*, 144-145; Francis Dvornik, *The Slavs: Their Early History and Civilization*, Boston, 1935, 138; Д. Драгојловић, *Историја*, 236.

Богомили су заступали строги аскетизам који је имао тенденцију враћања човека јеванђељу и моралном животу у њему записаном. Били су истински противници овоземаљског и под утицајем става према материјалном, одрицали су се свега што на њега подсећа. Отуда нису пили вино, јели месо, јаја, млеко, нити било шта што је настало сексуалним путем. С друге стране, пост је, као вид чишћења тела, толико био заступљен да су им и сами хришћани завидели на њиховим бледим, од поста измученим лицима.³ Брак је, до те мере, био непожељан да *Житије Теодора Трновског* говори како су удове одсецали од бојазни због сексуалног општења.⁴ Моле се, чак, до седам пута дању и исто толико ноћу, при чему је Оченаш главна молитва.⁵ Међусобно се исповедају и праштају. У складу са својом политиком пасивног отпора, богомили су „подучавали су људе да се не покоравају господарима“ и да „осуђују благостање, гнушају се цара, исмевају мудраце, проклињу племство, сматрају мрским у очима Бога оне који служе цару и забрањују робовима да извршавају наређења господара.“⁶ Према женама су крајње толерантни. Разлике у половима нема тако да жене, подједнако као и мушкарци, равноправно учествују у свим облицима свакодневног живота, обављајући исте задатке.

Јерес у средњовековној Србији

Опште је мишљење у историографији да се богомилска јерес у Србији, односно Рашкој, појавила надолazeћи из суседних држава, Бугарске и Византије.⁷ Ово је само претпоставка заснована на логичном размишљању, узимајући у обзир географију и бликост Србије и ове две земље јер савремени извори ову тезу не потврђују у потпуности али је, исто тако, ни не оповргавају до краја. Од XIX века, када је јерес почела да привлачи пажњу научним круговима па све до данас, настало је неколико тумачења која се међусобно споре око њеног идентитета⁸ иако, нека новија истраживања, врло чврсто говоре баш у корист богомилства.⁹ Још једна отежавајућа околност, када је

С друге стране, J. Stojanov, *Tradicija*, 136, спада у оне научнике који Богомилову науку држе за самониклу и оригиналну. Према његовом мишљењу, разлике између павлићанског и богомилског дуализма су велике, а месалијанске утицаје искључује на основу тога што је термин „месалијан“, отприлике, као и „манихејац“, свеобухватан назив за јеретика, отпадника од цркве, неправовног. Најбоље образложени научни ставови, у прилог павликијанско-масалијанских корена, су они које су изнели D. Obolenski у *Vogumili* и Д. Ангелов у *Богомилството в Болгарија*, Софија, 1969; Д. Драгојловић, *Богомилство*, 130-140, даје преглед научних мишљења и тврдњи; Исти, *Историја*, 236-239, богомилима чак види корене и у античкој и византијској традицији.

³ Пише Козма. Цитирано у: Д. Драгојловић, *Богомилство*, 263.

⁴ Исто, 260.

⁵ Исто, 261-262.

⁶ Козма, цитирано у: S. Ransiman, *Maniheizam*, 76.

⁷ D. Obolenski, *Vogumili*, 282; Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925, 44. Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I. Од покрштавања Срба до краја XVIII века*, Београд, 2002, 25, се позива на Оболенског. И. Равић, *Црква*, 147: "Сада, када је јасно да је јерес коју је Немања прогонио била богомилска, није тешко ни одговорити на питање одакле се она проширила на Србију. У питању је византијска територија, простор Охридске архиепископије, где је присуство богомилске јереси средином XII века потврђено на подручју Моглена и Сердике."

⁸ И. Равић, *Црква*, 141.

⁹ Исто, 95, позивајући се на јеретичке цркве које је помињао папа Никита у Сен Феликсу од Карамана, сматра да су, управо, ови центри јереси били они из којих се богомилство ширило и на српске земље.

одређивање идентитета јереси у питању је и то што извори нигде богомиле у Србији XII века по имену не помињу.¹⁰

За разлику од претходно наведеног које изазива недоумице, нема сумње да се у Србији, у другој половини или при крају XII века, док је њома још владао велики жупан, Стефан Немања (1168-1199), појавио религиозни и јеретички елеменат који је био у супротности са правоверјем. Могуће је да је његов лаган продор почео век раније.¹¹

О јеретичима у средњовековној Србији, сазнајемо на основу неколико дела али нам је *Житије Св. Симеона*, написано од стране Стефана Немањића *Првовенчаног* (1196-1228.), сина Немањиног, најдрагоценије јер даје највише података. Ако је судити на основу његовог писања, могло би се закључити да је јерес, у време Стефана Немање, већ била узела маха.¹² Да је јерес била присутна, знамо и на основу других извора. Иако јерес помиње само на једном месту, најмлађи Немањин син, Растко, познатији као *Свети Сава*, у свом делу *Служба Светом Симеону*, пише како „Бивши (Стефан Немања, прим. аут.) православни вером прогони таму јеретички.“¹³ Монах Доментијан, Савин биограф, наводи како је Немања успео да „истреби успомену злославних јеретика по своме отачаству.“¹⁴ Још спомиње „јеретичку и многобожачку превару.“¹⁵ Као и код других, тако ни овде ближе идентификације јереси нема.

Хронологија се поклапа али то је, уједно, и најјачи аргумент у овој климавој тврдњи. Међутим, исти аутор веома чврсто и аргументовано брани своје становиште (више у наставку). Ј. Stojanov, *Tradicija*, 154, с друге стране, сматра да су „без сумње, Богомили“, у питању.

¹⁰ Најрепрезентативнији српски извор по овом питању је *Житије Светог Симеона*, начињено од стране Стефана Немањића: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи. Житије Св. Симеона*, Београд, 1988. Термини који се јављају у *Житију* и које он користи за опис јереси су "мрска" и "триклета": „(...) усудих се јавити твојој моћи да се мрска ти и триклета јерес *већ* укореењује у држави твојој.“, *Сабрани списи. Житије*, 70. Иако „мрску и триклету јерес“, Стефан Првовенчани нигде не помиње својим правим именом, опште је мишљење да се ради о богомилству. Поред ових, за опис исте користи и придеве „безумна“ и „лукава“. Исто, 70-71. „А Свети, изведав ову пред сабор свој, сабран противу *лукаве* јереси (...)“ (стр. 71.). Даље аутор каже, (стр. 70.): „(...) да се не посеје кукољ *лукавога* и *одвратнога* ђавола.“ Придев „лукав“ је, у овом контексту, обично, особина која се приписује ђаволу. На основу овога, не можемо да одредимо о којој се јереси ради. Она се доводи у везу са ђаволом. Истина, из перспективе правоверних, свака јерес има везе са ђаволом. У том смислу бисмо могли посматрати ово писање: јерес хоће да се прикаже као страном телу, као нешто нечастиво, да се дискредитује. Придев „безумни“, Стефан Немањић употребљава када говори о Арију: „(...) што говораше безумни Арије (...)“, а затим исто и за јеретике: „Тако и ови безумни иду за учењем његовим (...)“ О аријанизму у средњовековној Србији нема помена нигде, тако да аријанство можемо да искључимо.

У прилог томе да се стварно ради о богомилској јереси, веома аргументовано говори: И. Равић, *Црква*, 143-147. Поред тумачења изворних података из *Житија Светог Симеона*, веома аргументовано, на основу аналогја у терминологији *Синодика цара Борила*, Козмине *Беседе* и неких словенских речи, брани тезу да се, ипак, ради о богомилској јереси. У центру њене пажње је термин "триклет". Поред терминологије, даје још аргумената.

¹¹ Станоје Станојевић, *Историја српскога народа* (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, књ. 1, Београд, 1924, 49; Д. Драгојловић, *Богомилство*, 159-160.

¹² „(...) усудих се јавити твојој моћи да се мрска ти и триклета јерес *већ* укореењује у држави твојој.“ Дакле, постоји већ неко време, чим се укореењује. Мада, ако је веровати његовом сину, изгледа да Немања није баш толико упознат са овим проблемом: „И никако нисам мислио да је он у области мојој, а већ сад чујем да се лукави брзо укоренио и да хулу наноси на светога Духа (...)“ С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 70.

¹³ *Списи Светога Саве и Стефана Првовенчаног*, Београд, 1939, 144. Уп.: Свети Сава, *Сабрани списи*, Београд, 1986, 131, овај стих се јавља у следећем облику: „православном вером таму јеретичку прогонећи.“

¹⁴ Цитирано у: Ђ. Слијепчевић, *Историја*, 27.

¹⁵ Исто.

Према *Житију Св. Симеона*, чувши за јерес у Србији, један од Немањиних војника долази до Немање, драматично пада испред њега на колена и говори му како му се у држави укоренила „мрска и триклета јерес“.¹⁶ У сврху спречавања да се „посеје кукољ лукавога и одвратнога ђавола“, Немања је сазвао сабор у цркви Св. Апостола Петра и Павла (Петрова црква у Расу, код Новог Пазара данас).¹⁷ Очигледно да је сабор сазван као последица озбиљности ситуације. У прилог овоме говори то што су на овом сабору били присутни и властела и црквени великодостојници, између осталих и сам рашки епископ, Јефтимије.¹⁸

На сабору ће се десити једна сцена, из које бисмо могли да закључимо да је јерес плодно тле нашла и међу вишим друштвеним сталезима, властелом.¹⁹ Наиме, појављује се једна девојка, из властелинске породице, као крунски сведок која сведочи како је, не знајући, била у браку са једним јеретиком и како је упозната са праксом кривоверних.²⁰

Ове јеретике је Стефан Немањић приказао као идолопоклонике.²¹ И млада властелинка помиње „глухе кумире“ у контексту обожавања истих од стране њеног мужа и његових истомишљеника. „Глухи кумири“ представљају *идоле*. Ово се, такође, не слаже са богомилском науком, обзиром да су они били велики противници поштовања истих.

Како год било, ово је послужило великом жупану као повод за акцију, те он „посла на њих војску, наоружану од славних својих.“ О току сабора и ономе што је на њему расправљапо, немамо помена осим да је била „велика препирка“. Све остаје у домену претпоставки. Могло би бити да је, и на самом сабору, било оних који су били присталица јереси па се отуда водила „велика препирка“.²²

¹⁶ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 70.

¹⁷ Ближу хронологију одржавања сабора на којем је јерес осуђена, одредила је И. Равић, *Црква*, 140,

датујући га у период 1172-1182/1183. године. За разлику од његове хронологије, сабор је историјски

потврђен. На једној фресци из цркве Светог Ахилија у Ариљу, која је датирана у 1295-1296. г., приказан је "Збор светаго Симеона". На овој фресци, приказани су "свети правоверни", а са друге "полуверници". Ова представа говори у корист постојања јереси у Немањиној држави, мада ближи идентитет "полуверника" није познат. Фреска се налази у оквиру циклуса који приказује васељенске саборе. За тумачења фреске, види: Иста, 150-154.

¹⁸ С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 70.: „А овај пречасни свети мој господин, ни мало не задоцнев, одмах призва свога архијереја, по имену Јефтимија, и чрнце с игуманима својима, и часне јереје, и старце и велможе своје, од малог до великога, па говораше светитељу и чрнцима и свима сабранима (...)“

¹⁹ Исто, 71.: „И док је говорио овај Свети, и док је била велика препирка, дође кћи једнога од велможа његових правоверних, удата за мужа од тих кривоверних, која је била у њих и сазнала нечисте одвратности њихове (...)“ У средњем веку, уопште, није био обичај да се велмошке кћери тек тако удавају за сељаке већ за мушкарце свог ранга. Отуда мој закључак о прожимању јереси међу вишим друштвеним слојевима.

²⁰ Исто: „И бих у тих законопреступника, и видех, господине, да заиста служе отпаднику од славе божје, самоме согони. И не могу трпети смрада *глухих кумира* и мрске јереси, истргавши се из руке и пребегавши, вапијем држави твојој: порази крстом оне који се боре са нама, да науче нечастиви непријатељи како је моћна вера твоја, господине.“

²¹ Исто: „Као некада пророк Илија, који је устао на бестидне јереје, и он избличичи безбоштво њихово...“ Види страну 153 истог дела, напомена бр. 31.

²² Станоје Станојевић, *Стеван Немања*, Нови Сад, 1993, 51, ипак допушта расправу на сабору и каже је на самом сабору било доста оних који су и сами били богомили или њихови приврженици и да се, због њиховог противљења било каквој акцији против истих, на сабору водила „огорчена дебата у којој су обе стране ревносно и живо браниле своје становиште.“ Станојевић, такође, сматра да је сцену са властелинском удесио сам Немања како би оправдао своју акцију.

Такође, ни о самој војној акцији немамо никаквих вести, осим о њеним последицама.

Резултат саборске расправе имао је за последицу „огањ и мач“ против јеретика што је резултовало њиховим потпуним уништењем.²³ Њиховом вођи, одсечен је језик како не би могао више да шири јерес. Други су спаљени, заједно са својом литературом или протерани, а некима су имања одузета и дата „прокаженим“ (лепрозним).²⁴ Изгледа да је Немања ратовао и против богомила у Македонији.²⁵

После ове одлучне акције, ми немамо неких вести које би нас навеле да помислимо да је јерес у Србији и даље била јака али постоје оне спорадичне вести, које нам говоре да је ипак била присутна. Као што бива да после смрти јаког владара држава западне у кризу, такав је случај био и са Србијом Стефана Првовенчаног. Ситуација после грађанског рата, на самом почетку XIII века, сигурно је поговорила поновном успону јереси. Већ 1221. године, на сабору у Жичи је одлучено да се она поново осуди. На основу Доментијановог писања, може се закључити да је она и даље била заступљена и у властелинским круговима јер исти пише како је, део властеле, у току сабора, напустио јерес, док су остали касније прихватили или одбацивали правоверје. На крају, они који одбише да оставе јерес, беху прогнани.²⁶ Знамо да се у XIII веку, против њих борио и "сремски краљ" Драгутин у областима које је држао као мађарски зет, односно у Усори и Соли.

За неко време, вести о богомилима замиру тако да о њима немамо конкретних помена све до средине XIV века. Ипак, изгледа да ова јерес није сасвим угушена пошто и Теодосије и Доментијан указују на хаотично стање у религиозној сфери. Теодосије, чак, каже да је и даље било јеретика међу властелом.²⁷ Такође, доста је, у народу, јака и стара, многобожачка вера. Изазови пред младом српском државом, били су велики. Међутим, иако у почетку озбиљна претња по православље у Србији, јерес више неће играти никакву значајнију улогу. Јеретици су се умирили и прешли на илегално деловање. Њихов рад ће, временом, јењавати, а они сами ће са историјске сцене сићи онако како су на њу и доспели – неприметно.

Спорадично ће наставити да се јављају у XIV и XV веку. Средином XIV века, цар Душан је, у свом *Законику*, изричит према јеретицима и „бабунској речи“.²⁸ За средњовековну Србију је, када се означавају јеретици, карактеристичан термин, „бабуни“. Овај термин се различито тумачи али је највероватније да нам име долази од старосрпске речи, „бабун“, која је означавала празноверицу, причање о чудесима и веру у њих.²⁹ Да је јерес и даље

²³ „И сасвим искорени ту проклету веру, да се и не помиње никако у држави његовој (...)“

²⁴ С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 70, 71-72.

²⁵ Иван Г. Клиничаров: *Поп Богомил и неговото време*, Софија, 1947, 280.

²⁶ Д. Драгојловић, *Богомилство*, 166.

²⁷ Ђоко Слијепчевић, *Историја*, 29.

²⁸ Члан 10: *О јеретику*: "И ко се нађе као јеретик живећи међу хришћанима, да се ожеже по образу и да се изагна, ако би га тајио, и тај да се ожеже."; Члан 85: *О бабунској речи*: „И ко рекне бабунску реч, ако буде властелин, да плати сто перпера, аколи буде себар да плати дванаест перпера и да се бије штаповима.“ *Душанов законик*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд, 1986, 58, 69.

²⁹ Тумачење речи је ишло од тога да представља само географску одредницу (планина Бабуна) према којој су јеретици добили име, до тога да је то пезуратив, којим су Срби у средњем веку обележавали омрзнуте јеретике. Ово, друго мишљење, заступа Никола Радојчић; Ђ. Слијепчевић, *Историја*, 29. Највероватније тумачење је оно изнето у: Група аутора, *Етимолошки речник српској језика, свеска 2: БА-БД*, (ур. Александар Лома), Београд, 2006, 35-36, према којем реч долази од глагола „бабуњати“ или „бабунити“ што би значило

била активна и доста разноврсна (спомињу се *јаковити*, *Јермени*, *павликијанци*, *патарени* и *богомил*), говори и чињеница да је црква жигосала људе који би се са јеретицима дружили и удруживали.³⁰

После смрти цара Душана, вести о јеретицима почињу да јењавају. *Житије патријарха Јефрема* (1375-1378) говори о патријарховом сукобу са неким "масалијаном" у околини Пећи. За богомиле у Србији, последњи пут чујемо у време владавине деспота Стефана Лазаревића (1389-1427), у пар наврата. Сам деспот се молио Богородици да "сруши насртаје незаконских јеретика".³¹ Константин Филозоф нам доноси вести о јеретицима у два наврата. Прво о богомилској побуни у Сребреници, коју је 1411. Стефан добио од угарског краља Жигмунда, а потом и о неким јеретичким обичајима које изазивају забуну код странаца, а које Драгојловић сматра за богомилске.³²

Ипак, хришћански, православни карактер, који су у Србију узидали Стефан Немања и Св. Сава, није довођен у питање. Преданим мисионарским и законодавним радом, највише захваљујући Светом Сави, ови принципи постаће одређујућа константа у даљем развоју српске средњовековне државе и етничкој свести Срба и заувек је сврстати у православну духовну сферу.

„празноверица“, „трабуњати“, „причати бапске приче“. Дакле, бабуни (јеретици) причају бесмислице и њихове приче не заслужују пажњу. Према овоме, мање је вероватно тумачење да назив има везе са планином Бабуном између Прилепа и Велеса. Велике су шансе да реч, првобитно употребљавана да означи месалијане (*abini*, *babini*), вуче своје порекло са истока и да је, у додиру са словенском лексиком, адаптирано и у даљем облику прихваћено међу словенским живљем. Уп.: Д. Драгојловић, *Богомилство*, 121-122.

³⁰ Д. Драгојловић, *Богомилство*, 172.

³¹ Исто, 174.

³² Исто, 174-175.

Литература

- Група аутора, *Етимолошки речник српској језика, свеска 2: БА-БД*, ур. Александар Лома, Београд, 2006.
- Драгојловић, Драгољуб. *Богомилство на Балкану и у Малој Азији. Изабрана дела*, Београд, 2009.
- Comnena, Anna. *The Alexiad*, Cambridge-Ontario, 2000. (превела Elizabeth A. S. Dawes).
- Dvornik, Francis. *The Slavs: Their Early History and Civilization*, Boston, 1935.
- Клиничаров, Иван Г. *Поп Богомил и неговото време*, Софија, 1947.
- Obolensky, Dimitri. *Bogumili: Studija o balkanskom neomaniheizmu*, Zagreb, 2009.
- Равић, Ивана П. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2013. (Штампано издање: Коматина, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд, 2016.)
- Раčki, Franjo. *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost: Bogumili i Patareni*, Београд, 1931.
- Ransiman, Stiven. *Srednjovekovni maniheizam*, Beograd-Čačak, 2008
- Stojanov, Jurij. *Skrivena tradicija u Evropi: Tajna istorija srednjovekovne hrišćanske jeresi*, Beograd-Čačak, 2003.
- Свети Сава, *Сабрани списи*, Београд, 1986.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве I: Од покрштавања Срба до краја XVIII века*, Београд, 2002: <https://www.scribd.com/document/74743982/Istorija-Srpske-Pravoslavne-Crkve-I-Dr-Djoko-Slijepcevic>
- *Списи Светога Саве и Стефана Првовенчаног*, Београд, 1939.
- Станојевић, Станоје. *Историја српскога народа (са прегледом хрватске и словеначке историје) за средње и стручне школе, књ. 1*, Београд, 1924.
- Станојевић, Станоје. *Стеван Немања*, Нови Сад, 1993.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд, 1988.